

TÜRKİSTAN'DAN MISIR'A ORTAÇAĞDA BİR HANEFÎ ÂLİM: HİBETULLAH ET-TÜRKİSTÂNÎ (1272-1333)*

Atabek GALMAMATOV**

Öz

Hibetullah b. Ahmed et-Türkistânî, XIII. yüzyılın sonu ile XIV. yüzyılın ilk yarısında yaşayan Hanefî-Mâturîdî ekolüne mensup bir âlimdir. Kelâm ve fıkıh alanında eserler kaleme almıştır. Müellifin günümüze kadar ulaşan iki eserinden biri olan *Şerhu Akîdeti't-Tahâvî* ve diğeri ise *Tebşiratü'l-esrâr fi şerhi'l-Menâr*'dır. Bu makalede, Türkistan bölgesinde doğmuş, Şam'da Habbâzî'den fıkıh ve kelim eğitimi almış, Mısır'da bulunan Zahiriyye medresesinde ders vermiş bir Türk âlimi tanıtılacaktır.

Kaynaklarda geçen bilgilere göre, günümüze kadar ulaşmış iki kelim eseri dışında müellifin fıkıh alanında da bazı eserleri bulunduğu belirtilmekteyse de şimdikiye kadar bunlar tespit edilememiştir. Makalemizde müellif tanıtılırken onun hayatı, şahsiyeti ve eserleri üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Türkistan, Mısır, Hanefî

A Hanafi Scholar In the Middle Age From Turkistan to Egypt: Hibetullah at-Turkistani (1272-1333)

Abstract

Hibat Allah at-Turkistani is a Hanafi - Maturidi scholar that lived at the end of 13th century and in the beginning of 14th century. He has works related to disciplines of al-kalam and al-fiqh. His two works have survived up till today and one of them is Sharh al-Aqidah at-Tahawi. The other is Tabsiratu al-Asrar fi Sharh al-Manar. This article has been taken about Turkish scholar that was born in the region of Turkestan, educated fiqh and kalam from Habbazi in Damascus, gave lessons in the Zahiriyye Madrasa in Egypt.

According to the sources, there are some other works of him written in fiqh, apart from the two works about disciplines of al-kalam which have reached to the present day. However, they haven't been found as a result of the researches until now. This article provides information about his biography, personality and works to introduce this author.

Keywords: İslamic History History, Turkistan, Egypt, Hanafi

Giriş

Tarihe baktığımızda Orta Asya halkı, İslâm'ı kabulünden sonra kelâm, tefsir, fıkıh ve hadis gibi alanlarda ortaya koydukları çalışmalarla İslâm'a hizmet etmiş nice âlimler yetiştirmiştir. Bunlar arasında tüm İslam dünyasında tanınmış İmam Buhârî (v. 256/870), İmam Mâturîdî (v. 333/944), İmam Serahsî (v. 483/1090), Ebu Muin en-Nesefî (v. 508/1115), Ömer en-Nesefî (v. 537/1142),

* Bu makale, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Kelâm Bilim Dalında tarafımızca hazırlanan ve 2016 yılının Kasım ayında savunulan "*Hibetullah et-Türkistânî ve Şerhu Akîdeti't-Tahâvî adlı eserinin tahkiki*" başlıklı doktora tezinin ilk bölümünde bulunan bilgiler özetlenerek ve bazı eklemeler yapılarak hazırlanmıştır.

** Oş Devlet Üniversitesi, Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlâhiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, Kırgızistan. Geliş T. / Received Date: 05/01/2018 Kabul T. / Accepted Date: 22/04/2018.

Sirâceddin el-Ûşî (v. 575/1179) ve Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed en-Nesefî (v. 710/1310) gibi âlimler sayılabilir. Aynı yoldan, onları takip eden yüzlerce âlim arasında günümüz Kazakistan sınırları içinde bulunan Taraz bölgesinde hicrî VII-VIII. yüzyıllarda yaşamış, kelâm ve fıkıh gibi önemli ilim dallarında eserler kaleme almış Hibetullâh b. Ahmed et-Türkistânî (v. 733/1333) bulunmaktadır.

Bu çalışmada, Hibetullah et-Türkistânî'nin doğup büyüdüğü Türkistan bölgesi ve yetiştiği Memlük toprakları hakkında yapılan araştırmalara başvurulmuştur. Dönemin sosyo-kültürel ve ilmî açıdan incelenmesinde istifade ettiğimiz kaynak eserlerin yanında coğrafi ve biyografik çalışmalar da gözden geçirilmiş, ayrıca Türkistânî ile aynı dönemi paylaşan İslâm âlimleri hakkında yazılan tabakât kitaplarından da faydalanılmıştır.

İslâm dininin temelini oluşturan akîde esasları üzerine tarih boyunca birçok âlim tarafından kısa metin hâlinde eserler te'lif edilmiş ve bu metinler üzerine de birçok şerhler yazılmıştır. Örneğin, Tahavî'nin *Akîdesi* üzerine birçok âlim şerh yazmıştır.¹ Bunlardan biri de günümüze kadar ulaşan Hibetullah et-Türkistânî'nin *Şerhu Akîdeti't-Tahavî*'sidir ki, bu eser müellifin hayatını ve ilmi şahsiyetini araştıran bilim adamları için önemli bir kaynaktır. Türkistânî'nin *Şerhu Akîdeti't-Tahavîsi* doğrultusunda itikâdî görüşlerini tespit etmek bağımsız bir inceleme alanı olduğundan burada makalemizi, sadece onun şahsiyetine ve yaşadığı dönemin ilmî, sosyo-siyasî ve kültürel kimliğine yer vermekle sınırlandıracağız.

Şu halde makalemizde, onun eserleri hakkında da ki, özellikle bunlardan öne çıkan iki önemli eseri, *Şerhu Akîdeti't-Tahâvî* ve *Tebziratü'l-Esrâr fi Şerhi'l-Menâr* hakkında gerekli tanıtım yapılacaktır. Ayrıca, diğer eserleri hakkında da bilgiler sunulmuştur. Özellikle şu hususun altını çizmeliyiz ki, Hibetullah et-Türkistânî ve onun eserleri ile ilgili, bizden önce yapılan iki çalışmanın dışında kitap, tez, makale veya herhangi bir çalışmanın bulunmadığı tespit edilmiştir. Konuya daha çok Kazak araştırmacıları odaklanmış olsa da, Absattar Derbisali'nin yapmış olduğu *Şerhu Akîdeti't-Tahâvî*'nin Rusça'ya tercümesi² dışında önemli bir çalışma ortaya konulmamıştır. Bu nedenle kaynak olarak güncel çalışmalardan istifade imkânı pek fazla olmamıştır. Müellif ve eseri hakkında yapılan çalışmalardan bir diğeri de Câdullah Bessam Salih

¹ Bunlar arasında Necmeddin Baybars b. Yalınkılıç et-Türki'nin *en-Nürü'l-Lâmi ve'l-Burhânü's-Sâtıg'ı*, Mahmûd b. Ahmed b. Mes'ûd el-Konevî'nin *el-Kalâid fi-Şerhi'l-Akâid*'i ve Molla Kâfi Hasan el-Akhisârî'nin *Nûru'l-Yakîn fi-Usûli'd-dîn* adlı şerhleri sayılabilir. Bkz. Arif Aytekin, "el-Akîdetü't-Tahâviyye", *DİA*, 1989, II, 260.

² Absattar Derbisali, *Hibatallah at-Tarazi i ego duhovnoe nasledie*, İzdatelstvo AST Poligraf, Almatı, 2011, ss. 160.

tarafından neşredilen *Şerhu Akîdeti't-Tahâvî*'sidir.³ Her iki çalışmada da müellifin hayatı hakkındaki bilgiler tabakât kitaplarında geçen, özellikle Türkistânî'nin talebesi Abdülkadir el-Kureşî'nin *Cevâhirinde* yer alan bilgilerle sınırlı kalmıştır. Ancak, çalışmamızda müellifin hayatı ve eserleri yanında o dönemin siyâsî, sosyo-kültürel ve ilmî durumuna da değinilecektir.

1. Yaşadığı Dönem

a. Siyâsî ve Sosyal Durum

İnsanın, içerisinde bulunduğu toplumun oluşturduğu şartlardan etkilenmeden yaşaması mümkün değildir. İçinde bulunduğu coğrafyanın ve sosyo-siyasî olgunun dayattığı şartlar gereği yaşadığı toplumu terke zorlanabilir. O, her iki durumda da çevresinin etkisi altında kalır. Bir müellifin yazmış olduğu eserleri incelerken, onun yaşadığı dönemin de araştırılması ve incelenmesi önemlidir. Onun döneminde meydana gelen olaylar, ihtilaflar, devletin yapısı ve mensup olduğu ideolojinin araştırılması yazarın anlaşılmasında önem verilmesi gereken hususlardandır.

671-733/1272-1333 yılları arasında yaşamış olan Hibetullah et-Türkistânî'nin hayatına baktığımız zaman, onun üç farklı bölgede yaşadığını görmekteyiz. O, Türkistan sınırları içerisinde doğup büyümüş olmasına rağmen eğitimini Şam'da tamamlamış, Mısır'da Zâhiriyye medresesinde hocalık yaparken vefat etmiştir. Dolayısıyla, müellifin hayatını tanıtmadan önce sırasıyla önce Türkistan bölgesi, sonrasında da Şam ve Mısır bölgeleri hakkında genel bilgiler verilecektir.

Türkistan: O dönemde Moğol İmparatorluğunun kontrolünde olan Türkistan bölgesi, 1256 yılında imparatorluğun dörde bölünmesi üzerine Cengiz Han'ın (v.624/1227) ikinci oğlu Çağatay'ın (v.639/1241) kontrolüne geçmiştir.⁴ 1370 yılına kadar bu bölgede hükümranlıklarını devam ettiren Çağataylılar, coğrafi bakımdan fazla gelişme kaydetmemişlerdir. Çağatay Ulusu merkezde bulunduğundan imparatorluk dağıldığında bir süreliğine Ögedeyler⁵

Hibetullah b. Ahmed et-Türkistânî, *Şerhu Akîdeti't-Tahâvî*, thk., Câdullah Bessam Salih, ³ Daru'n-Nûr, Amman 2012, s, 7-170.

⁴ Mustafa Kafalı, *Çağatay Hanlığı*, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 33-51.

⁵ Ögedey (ö. 639/1241), Cengiz Han'ın yerini alan Moğol Büyük Han'ı. Cengiz Han'ın üçüncü oğlu olup Cuçi ve Çağatay'ın küçük kardeşidir. Babasından sonra Büyük Hanlık Ögedey'e kalmış ve 1241'de Ögedey'in vefatından sonra oğlu Güyük, Büyük Han ilan edilmişti. Güyük'ten sonra Büyük Hanlık Batu ve Tuluy Hanların hâkimiyetine geçmiştir. Bkz. V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1990, s. 490-491; Osman Gazi Özgüdenli, "Ögedey Han", *DİA*, Ankara 2007, XXXIV, 21-22.

tarafından baskı altına alındılar. Çağatay sülâlesinin hanları, diğer Cuçi Ulusu⁶ ve İlhanlı Ulusunun hanları gibi erkenden istiklâllerine ulaşamamışlardır. Ancak çok geçmeden hareket özgürlüğüne kavuşabilmişlerdir.

Hanlığın sınırları duruma göre değişken olup ileriye ya da geriye doğru kayabiliyordu. Çağatay Hânedanlığı, İrtiş⁷, İli⁸ ve Talas'ın⁹ (Taraz) göçebe ülkelerinde, Mâverâünnehir¹⁰ ve Kaşgar Ülkesi'nin oluşturduğu yüksek düzeyde yerleşik kültüre sahip topraklara yerleşmişlerdi. Diğer üç imparatorlukla kardeşlik bakımından birlikte görünseler de ayrı bir devlet idiler ve Çin'de bulunan Büyük Han'ın üstünlüğünü resmî olarak kabul ediyorlardı.¹¹

Çağatay devletinde bulunan şehirler umumî vali vasıtasıyla Kağana bağlıydı ve idare umumî valiler tarafından yürütülüyordu. Hanlık, sadece şehir dışında kalan yerlere, köylere, yaylalara ve arazilere hükmedebiliyordu. Umumî valiler Kağan tarafından tâyin edildiği için hanlar buna

⁶ Cuçi (ö. 624/1227), Cengiz Han'ın en büyük oğludur. "Yoldan gelen" anlamında Cuçi adı verilmişti. Cengiz Han, Harizm'in bir bölümüyle birlikte İrtiş'ten İtil'e kadar Batı Sibirya'yı oğlu Cuçi'nin hâkimiyeti altına vermişti. Ancak Cuçi'nin babasından önce ölmesi, oğlu Batu Han'ı mirasçı kıldı ve daha sonra ortaya çıkan Altın Ordu devleti Batu'nun hâkimiyetinde idi. Buradaki Cuçi Ulusu da, Batu'nun hâkimiyetinde bulunanlar için verilen isimdir. Moğolca "ulus" kelimesi Türkçe'deki "il" kelimesinin karşılığı olarak kullanılmaktaydı. Bkz. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 483-484; Mustafa Kafalı, "Cuci Han", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara 1993, VIII, 78-79.

⁷ İrtiş, Sibirya'da bir ırmak. Türk tarihinde de pek önemli yeri vardır. Yazıtlara göre İrtiş havzasının hâkimiyeti Oğuz veya Türkîş hakanlarına aitti. Cengiz Han zamanında, Moğol geleneklerine göre yapılan paylaştırmada, büyük oğlu Cuçi'nin payına düşmüştü. Bkz. Safa Kılıçoğlu, Nezihe Araz, Hakkı Devrim, "İrtiş", *Meydan Larousse*, Meydan Yayınevi, İstanbul 1971, VI, 408.

⁸ İli Nehri, Orta Asya'da Kazakistan ve Uygur Özerk Bölgesi'nin batı bölümlerinden geçen nehrin adıdır. Bkz. Kılıçoğlu, "İli", *Meydan Larousse*, VI, 272.

⁹ Taraz veya Talas olarak da bilinir. Aslında Orta Asya'da bulunan bir ırmak ve bu ırmak yakınlarında bugün mevcut olmayan bir şehirdir. İslâmiyet'ten önce Sogdlar tarafından kurulan ticarî şehirdir. Arap kaynaklarında Taraz olarak geçen bu şehir, Kazakistan sınırlarında bulunan, eskiden Evliya Ata, daha sonra Cambul olarak bilinen Talas ırmağının kıyısında yer almış bir şehirdir. Ancak, 8 Ocak 1997 yılında Cambul, tekrardan Taraz şehri olarak isimlendirilmiş olup, Cambul ilinin başkentidir. Bkz. Alâeddin Ata Melik Cüveynî, *Târih-i Cihân Güşâ*, çev. Mürsel Öztürk, Mas Matbaacılık, Ankara 1988, II, s. 42; V.V. Bartold, *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2010, s. 204; Kılıçoğlu, "Talas", *Meydan Larousse*, İstanbul 1973, XI, 858.

¹⁰ Mâverâünnehir (ما وراء النهر), Arapça bir kelime olup, ırmak ötesi anlamına gelir ve bununla Orta Asya Türkistan topraklarında Ceyhun (Amuderya) ırmağı ötesinde kalan Türk illerinden Müslüman Araplar tarafından ele geçirilen topraklar kastedilir. Detaylı bilgi almak için bkz: Raşit İzbudak, *Coğrafya Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1992, s. 235; Osman Gazi Özgüdenli, "Mâverâünnehir", *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, 177-180.

¹¹ Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, çev. Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2001, s. 412.

karışmıyorlardı.¹² Dolayısıyla, Çağatay Han ve sonra gelen hanlar, ancak şehir dışında yer alan yaylak, kışlak ve otlaklara hâkim olabilmişlerdir.¹³

İslâm tarihinde önemli yere sahip olan ve birçok âlim yetiştiren Mâverâünnehir bölgesi, Türkistan'ın bir kısmını kapsadığı ve Talas'ın da bu sınırlar içerisinde olduğu bilinmektedir.¹⁴ Bölge hakkında arap tarihçi ve coğrafyacılarının verdiği bilgilere göre Turan topraklarını oluşturan Mâverâünnehir ve Türkistan, Türklerle Müslümanları buluşturarak, Türk-İslâm tarihinin seyrini değiştiren önemli bir bölge olmuştur.¹⁵ Müellifimiz Hibetullah et-Türkistânî de şüphesiz, tahsilinin bir kısmını Mâverâünnehir ilim havzasında gören ve bu bölgede yetişen ulemâ arasında yer almaktadır.

671/1272 yılı, Türkistân'ın de dünyaya geldiği yıldır. Bu dönemde, Çağatay Hanlığı Nikbay Han'ın (670-673/1271-1274) yönetimi altındaydı. Onun döneminde, Buhara gibi önemli ilim merkezi, İlhanlılar tarafından tahrip edilmiş, yaklaşık elli bin kişi katledilmişti. Buhara'ya kadar giren İlhanlı ordusuyla mücadele eden Nikbay Han, neticede 672/1273 yılında İlhanlı ordusunu yenilgiye uğratmıştır.¹⁶ Bu tür yağmalama, istilâ ve tahrip etmeler, yerli halkın ve Çağatay ulusunun etrafa dağılmasına sebep olmuştur. Hibetullah et-Türkistânî de birçok diğer ilim tâlibi gibi diyarını terk ederek, dönemin emniyetli ülkesi olan Memlûkler'e sığınmıştır.

Çağatay Ulusu, ancak Duva Han döneminde huzura kavuşmuş ve bu dönemde Buhara'nın yıkılmış medreseleri yeniden tamir edilmiştir. Duva Han'ın otuz yıllık saltanatı süresince Çağatay Hanlığı, arka arkaya gelen yağmalama, tahribat ve katliamların oluşturduğu yaraların tedavi gördüğü dönem olmuştur.¹⁷ Türkistân'ın gençlik yıllarının bu döneme denk geldiğini göz önünde bulundurursak, onun neden Batı'ya doğru göç edenlerle birlikte ilim tahsili için Şam ve Mısır bölgesine doğru yola çıktığını daha yakından anlayabiliriz. Ancak daha sonraları Moğol hanlarının Müslüman olmasıyla İslâm daha rahat nefes aldıysa da eski gücünü kaybetmişti.

Çağatay Hanedanı içinde İslâmiyet'i ilk olarak kabul eden han Mübarek Şah olmuştur.¹⁸ İkinci olarak (h.665/1266-670/1271)'de yönetimi üstlenen Barak Han 669/1270 yılında Müslüman olmuş ve "Sultan Gıyâseddin" ünvanını almıştı. Fakat kaynaklarda Mübarek Şah ve Barak Han'a İslâm'ı öğreten

¹² Alâeddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşâ*, I, 151; Kafalı, *Çağatay Hanlığı*, s. 36.

¹³ Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, çev. Necati Lugal, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987, s. 23; Kafalı, *a.g.e.*, s. 36.

¹⁴ Özgüdenli, "Mâverâünnehir", *DİA*, XXVIII, 177-180.

¹⁵ Şehabeddin Kalkaşendî, *Subhi'l-a'sâ fi sma'ati'l-inşâ*, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin, *Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye*, Beyrut 1987, IV, 429.

¹⁶ Kafalı, *Çağatay Hanlığı*, s. 115.

¹⁷ Kafalı, *Çağatay Hanlığı*, s. 117.

¹⁸ Mubarek Şah 1266 yılında 6 ay hanlık etmiştir.

hocalarının kim oldukları hakkında bir bilgiye rastlanmamıştır. Türkistan'ın Müslüman âlimlerinin o zaman devlet idaresi hizmetlerinde bulunanlar arasında aslen Türkistanlı olup sonradan İran'a göç eden ve Gazan Han (1295-1304)¹⁹ zamanında vefat eden "Haybetullah" adında bir âlim hakkındaki haber tek bilgidir.²⁰ Haybetullah isminin Hibetullah olabileceğini düşüncemize, vefat tarihi bunu doğrulamamaktadır. Bu iki handan sonra Tarmaşirin Han'a kadar İslâmiyet'i kabul eden olmamıştır. Tarmaşirin'den sonra gelen hanlar İslâmiyet'e karşı tavır alsalar da çok fazla etkisi olmamıştır. Çünkü İslâmiyet Çağatay Ulusu'nda artık kökleşmiş bulunuyordu.²¹

İbn Battûta, Tarmaşirin Han'ın devrin büyük hükümdarlarından olduğunu zikreder. Tarmaşirin, Alâeddin adını da İslâmiyet'i kabul ettikten sonra almıştır. Ayrıca, sabah ve yatsı namazlarını mutlaka câmide cemaat ile birlikte kılacak kadar ziyadesiyle dindar ve Türkçe konuşan bir hükümdar olduğu anlatılır.²² Onun İslâmiyet'i kabul edişi, Çağatay Hanlığı ile İslâm ülkeleri arasındaki bağlantının kurulmasını temin etmiştir. Tarmaşirin Han'ın Çağatay Hanlığı'nın meselelerinin tartışıldığı, yılda bir kere düzenlenen kurultaylara gitmemesi, onun ileride hanlıktan azledilmesinin sebeplerinden biri olmuştur. Neticede, 735/1335 yılında Almalık²³ yakınlarında yapılan kurultay sonucunda, muhâlif grubun çabalarıyla hanlıktan azledilmiş ve daha sonra da katledilmiştir.²⁴

Sonuç olarak Türkistan bölgesinin müslüman olan Moğol hanlarının etkisiyle Hibetullah et-Türkistânî'nin çocukluk dönemine göre hem dinî hem de maddî açıdan gelişmesi, erken yaşlarda batıya, İslam dünyasının gelişmiş topraklarına doğru göç eden müellifimizin evine dönmesini sağlayamamıştır.

Mısır ve Şam: Türkistânî'nin Mısır ve Şam bölgesinde bulunduğu dönem, Memlûklerin iktidarda olduğu devirdir. 671/1272 yılı, Moğol birliğinin işgali altında kalan Dımaşk şehrini kurtararak İslâm tarihine adını altın harflerle yazdıran Memlûk sultânı Seyfeddin Kutuz el-Melik el-Muzaffer'i, savaştan sonra Kahire'ye dönüşü esnasında öldürerek onun yerine tahta geçen I.

¹⁹ 29 Rebiülâhîr 671'de (23 Kasım 1272) Âbeskûn'da doğdu. İlhanlı hükümdarı Argun Han'ın oğludur. Kendisi ile birlikte 100 000 moğol askerinin de müslüman olduğu, İslamiyet'in İlhanlıların resmî dini olmasını sağlayan İlhanlı hükümdarıdır. Bkz. Abdülkadir Yuvalı, "Gazan Han", *DİA*, XIII, 429.

²⁰ Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 165.

²¹ Kafalı, *Çağatay Hanlığı*, s. 46.

²² İbn-i Battûta, *Rihletü İbn Battûta; Tuhfetü'n-nazzâr fi ğarâibi'l-emsâr ve 'acâibi'l-esfâr*, thk. Ali Muntasir Kettânî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1981, I, 411-412.

²³ Günümüz Özbekistan sınırları içerisinde olup, Taşkent ilinin bir beldesidir.

²⁴ İbn-i Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, I, 412-413; Kafalı, *Çağatay Hanlığı*, s. 135-137.

Baybars Rükneddin ez-Zâhir el-Bundukdârî'nin²⁵ saltanatının on üçüncü senesine denk gelir.²⁶

Sultan Baybars tahta oturduğunda, Abbâsî Hilâfeti'ni Kahire'de yeniden tesis ederek saltanatına İslâm hukuk kâidelerine göre meşrûiyet kazandırmayı planlamıştı. Ayrıca, bu sâyede hem dış düşmanlara karşı güç kazanmak hem de iç istikrarı sağlamak istemişti. Abbasî halifelerinden Zâhir'in (622-623/1225-1226) oğlu Ahmet'²⁷ Mısır'a davet ederek onun Abbasî aileden olduğunu tespit ettikten sonra halifeliğine biât merasimi düzenlemiştir ve Mısır Abbasî halifesi olarak ilân etmiştir. Böylece Sultan Baybars, Abbasî halifeliğini yeniden kurmuştur. Ancak ülkenin idaresi tamamıyla Memlûk sultanının elindeydi. Dolayısıyla Mısır Abbasî halifeleri başlangıçtan sona kadar yönetimle ilgili herhangi bir yetkiye sahip olamadılar.²⁸

Müellifimizin Memlûk topraklarına gelişi Sultan Baybars'tan sonraki dönemlere denk gelir. Hibetullah et-Türkistânî, sosyo-politik ortamın karışık olduğu, umumiyetle güçlü olanın saltanatı ele geçirdiği ve iç istikrarın bulunmadığı, bir dönemde yaşamıştır.

Memlûk toplumu, aslında birbirinden kesin hatlarla ayrı duran iki tabakadan oluşuyordu. Askerî sınıfın oluşturduğu hâkim tabaka ki, bunlar ülke idaresinde yegâne söz sahibi idiler. İkincisi halk kesimidir. Devletin siyasî hayatının yanında iktisadî hayatı da büyük ölçüde askerî tabakanın elinde idi. Emniyet ve belediye görevleri de onlar tarafından yürütülüyor, sadece dinî, adlî ve divanî görevler halk kesimine mensup ilim adamlarına veriliyordu. Neticede yine askerî sınıfa mensup bir emire bağlı olarak görevlerine devam ediyorlardı. Bunun yanında, baş kadılar, müderrisler, şeyhu'ş-şüyûhlar ve hastane baştabipleri gibi önemli şahsiyetler bizzat sultan tarafından görevlendiriliyorlardı.²⁹ Bu hâkim sınıfı oluşturan askerler, Mısır ve Suriye'ye memluk (köle) olarak getirilen ve Memlûk ordusunda asker olarak yetiştirilenlerden müteşekkildi.

²⁵ İbn Haldun, *Târihu İbn Haldun: el-İber ve Divanu'l-Mübtede'i ve'l-Haber*, Müessesetü Cemmâl li't-Tibâ'eti ve'n-Neşr, Beyrut 1979, V, 380-381; İsmail Yiğit, "Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal" *İslâm Tarihi*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1991, VII, 30-42.

²⁶ Şerafettin Yaltkaya, *Baybars Tarihi*, Maarif Matbaası, İstanbul 1941, II, 15; Ebu'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye; Büyük İslâm Tarihi*, trc. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1995, XIII, 392-394; Abdülazîm Ramazan, *Târihu'l-medâris fi Mısri'l-İslâmiyye*, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmmatü li'l-Kitâb, 1992, s. 87.

²⁷ Ahmed b. Zahir Mustansır (ö. 659/1261), Moğol katliamından kurtulmuş, zamanın Memlûk Sultanı Baybars'ın davetiyle Kahire'ye geldikten sonra onun tarafından halife ilân edilmişti. Şekîl hilafeti altı ay kadar kısa süren Ahmed, Hit civarında Bağdat'ı geri almak için yapılan savaşta şehit düştü. Bkz. İsmail Yiğit, "Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal" *İslâm Tarihi*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1991, VII, 166.

²⁸ İbn Haldun, *el-İber*, V, 382-383.

²⁹ Yiğit, "Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal" *İslâm Tarihi*, VII, 380-381.

Memlük toprakları, dönemin gelişmiş ve mülteciler için emniyetli bir ülke olmasına rağmen Moğol veya haçlılarla yapılan harpler, sık görülen iç isyanlar ve devamında çıkan iç savaşlar, salgın hastalıklar ve kıtlıklar gibi sıkıntılardan kurtulamıyordu.

Sultan Baybars ve kısa süre de olsa tahta oturan oğullarından sonra yönetimi ele geçiren Seyfeddin Kalavun, Suriye’de yapılan Moğol tahribatını düzelterek bölgede Memlük hâkimiyetini kuvvetlendirmiş, Memlük sultanları içinde bir hanedan kurabilen tek sultan olmuştur. Kendinden sonra oğulları ve torunları 784/1382 yılına kadar beş nesil Memlük tahtında oturmuşlardır.³⁰

Nâsırüddin Muhammed’in ikinci kez tahta çıkışında en büyük rolü alanlar, babası Seyfeddin Kalavun’un taraftarları olmuştur. Yönetimin, Nâsırüddin’e destek vererek iktidara iyice yaklaşan Burciyye Memlükleri’nin³¹ eline geçmesine engel olmuşlardı. Nâsır’ın ikinci sultanlık dönemi, İlhanlılarla yapılan savaşlarla geçmiştir. Haznedar vadisinde İlhanlı hanı Gazan Han ile girdiği mücadelede kaybetmiş, önce Humus, ardından Dımaşk’i Moğollara bırakıp geri dönmek zorunda kalmıştır.³² Yenilgiye uğrayan Nâsır, Mısır’a döndükten hemen sonra tekrar hazırlıklara başlamış, askerinin gerekli teçhizatını tamamlamak için halktan para toplamaya başvurmuş, fakat dönemin âlimlerinden Takiyyüddin b. Dakîkû’l-İyd (ö. 702/1302),³³ emir ve askerlerin kendi mallarından harcamaları şartıyla bunun caiz olacağını söyleyerek sultana engel olmuştur.³⁴ Hazır hale gelen ordusuyla Dımaşk’a geri dönerek Gazan Han’ın bölgeyi kontrol etmesi için tayin ettiği Emir Kıpçak ve arkadaşlarını kendisine tabi kılmıştır. Böylece 100 günlük bir aradan sonra Dımaşk camilerinde hutbeler yeniden Memlük sultanı adına okunmaya başlamıştır.³⁵ Bu dönemlerde İlhanlılar’la Memlükler arasında kalan Suriye halkı, korkudan bölgeden göç etmeye başlamıştı. Bu durumun önüne geçmek için Dımaşk’tan ayrılacak, dönemin en büyük âlimlerinden İbn Teymiyye (ö.728/1328) ve diğer ulemânın çalışmalarıyla izne tâbi kılınmıştır.³⁶

³⁰ Bernard Lewis, *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1997, I, 226.

³¹ Burciyye Memlükleri: Sultan Kalavun, en eski Kafkas kavimlerinden biri sayılan Çerkes ve Âs asıllı Memlüklerden seçtiği 3700 askeri, Kal’atü’l-Cebel’deki kale burçlarına yerleştirmişti. Onlara, iskân edildikleri kale burçlarına nispetle “el-Memalikü’l-Burciyye” adı verildi. Bkz: Makrizî, *es-Sülûk*, I/3, 756. İlerleyen dönemlerde Memlük saltanatı Burçlilerin eline geçmiştir.

³² İbn Haldun, *el-İber*, V, 413.

³³ 625/1226’da Hicaz’da doğmuştur. Hadis toplamak amacıyla çeşitli beldelere seyahatlerde bulunmuştur. Hadis alanında birçok eser hazırlayan ve kendisinden ders almak için birçok yerden talebelerin akın ettiği büyük âlimlerdendir. Aynı dönemde yaşayan İbn Teymiyye ile de görüşmüştür. 695/1296 yılında Mısır diyarının kadılığına kadar gelmiştir. Bkz: İbn Kesir, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, XIV, 76.

³⁴ Makrizî, *es-Sülûk*, I/3, 898.

³⁵ İbn Haldun, *el-İber*, V, 414-415.

³⁶ İbn Kesir, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, XIV, 61.

41 yıl gibi uzun bir süre Mısır Abbasi halifeliği makamında oturan Hâkim Bi-Emrillah, 701/1301-1302 yılında vefat etmiş ve yerine oğlu Süleyman, “el-Müstekfî” ünvanıyla veliht olarak halifelik makamına oturmuştur.³⁷ Halife Müstekfî ve Sultan Nâsır ikilisi, İlhanlı komutanı Kutluşah’ın topladığı Moğol, Ermenî ve Gürcü asıllı askerlerden oluşan orduyla 702/1303 yılında büyük bir savaşa girdiler. Memlûk ordusu, üstün düşman ordusuna karşı kesin bir zafer kazandı. Tarihî kaynaklarda geçen bilgilere göre dönemin önde gelen âlimlerinden İbn Teymiyye, Nüveyrî (ö.733/1333) ve bazı diğer âlimler de savaşa katıldılar.³⁸ Büyük yenilgiye uğrayan Gazan Han, 703/1304’te vefat etti. Gazan Han’ın ölümüyle İlhanlılardan gelen tehlike son bulmuştur. Yerine kardeşi Olcaytu geldi ve Memlûk devleti ile sulh anlaşmalarına önem verdi. Ancak, onun Şiiliği kabul edişi, kendisini Ehl-i Sünnet’in hâmisî kabul eden Memlûk Sultanı Nâsır’la olan iyi ilişkileri kötüleştirdi.³⁹

Nâsır, gerçek şahsiyetini üçüncü defa tahta oturduğunda ortaya çıkarabilmiştir.⁴⁰ Sultan Nâsır için bu dönem, önemli ilerlemeler gerçekleştirme dönemi idi. 715/1315 yılında Olcaytu Han’ın vefat etmesiyle İlhanlı tahtına oturan oğlu Ebu Said, Memlûk Sultanı ile iyi ilişkilerde bulunmuştur. Sulh anlaşmalarının neticesinde hem ticarete serbestlik hem de İlhanlı hacı adayları için kapı açılmıştır.⁴¹ Sultan Nâsır’ın, 32 yıl süren üçüncü saltanatı, 741/1341’de vukû bulan ölümüyle sona ermiştir. Yönetimi eline aldığı süre içinde, devletini büyük devlet olarak korumayı başaran Nâsır, en uzun süre tahtta kalan Memlûk sultanı olarak bilinmenin yanında, Baybars el-Bundukdâri’ye de birçok yönden benzetilmektedir. Kendisi hem içeride hem dışarıda istikrarı sağlamış, döneminde yaşayan âlimlere büyük değer vermiş ve çok sayıda cami, medrese, tekke, han, hamam ve saraylar inşa ettirmiştir.⁴²

Halkın ekseriyeti dört Ehl-i sünnet mezhebinden birine bağlı olmakla birlikte, ülkede Dürzîlik, Hâkimîlik ve Nusayrîlik gibi Gulât-ı Şia’dan olan mezheplere mensup olanlar az sayıda da olsa bulunuyordu.⁴³ Ayrıca, vatandaşların bir kesimini, çoğunluğu Hıristiyanlardan oluşan gayrimüslimler teşkil ediyordu. Bunların başına, kendi içinden seçtikleri nazırlar tayin edilirdi. Bu gayrimüslim vatandaşlar, yaptıkları kötü muameleden dolayı çıkan olaylar yüzünden görevlerine son verilmeden evvel devlet dairelerinde kâtiplik gibi önemli görevlere tayin edilebiliyordu.⁴⁴ Kadılık makamı ilmî ve siyâsî açıdan

³⁷ İbn Kesir, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, XIV, 64; İbn Haldun, *el-İber*, V, 415.

³⁸ İbn Kesir, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, XIV, 71-72.

³⁹ Lewis, *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, I, 228.

⁴⁰ İbn Haldun, *el-İber*, V, 422-423; İbn Kesir, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, XIV, 115.

⁴¹ İbn Haldun, *el-İber*, V, 430.

⁴² Yiğit, “*Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal*” *İslâm Tarihi*, VII, 383.

⁴³ Yiğit, “*Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal*” *İslâm Tarihi*, VII, 383.

⁴⁴ Yiğit, *a.g.e.*, VII, 384-385.

en üstün mevki olduğundan, özellikle Hanefî, Hanbelî, Şafiî ve Malikî mezheplerinin her biri için birer kadı tayin edilirdi.

Âlimler ise yönetimle halk arasında aracı rolü oynuyorlar, toplumun şekillenmesinde önemli fonksiyonlar icrâ ediyorlardı. Bu hususta, tasavvuf hareketinin Memlûkler döneminde altın devrini yaşadığını da unutmamamız gerekir. Son yıllarını Şam'da yaşayan ve orada vefat eden Muhyiddin-i Arabî (ö. 638/1240) ve İbn Fariz'in (ö. 632/1235) fikirleri oldukça yaygındı. Nitekim dönemin âlimlerinden İbn Teymiyye, Batınîler, filozoflar ve Mutezile'nin yanında Sûfilerin bazı inançlarına şiddetle karşı çıkmış, onlarla mücadeleye girmiştir.

b. İlmî ve Kültürel Durum

XII. yüzyılda en parlak dönemlerinden birini yaşayan İslâm medeniyeti, XIII. yüzyıla geldiğinde Moğol saldırılarından dolayı tahrip edilmiş ve yara almış duruma düşmüştür. Moğollar, istilâdan sonra maddî zararların yanında manevî değerleri saklayan kitleleri de yakıp yıkmıştır. Orta Asya topraklarının İslâm dünyasında tekrar önem kazanması bir hayli zaman almıştır.⁴⁵ Ancak Moğol istilâsına farklı yönden bakan tarihçilere göre tahribatın sonucunda Anadolu'da İslâm medeniyeti ilerleme kaydetmiştir.⁴⁶ İstilâdan kaçan Türk göçebeleri ile birlikte daha önce de değindiğimiz gibi, pek çok ilim ve kültür mensubu hem Anadolu hem de Memlûk diyarında İslâm medeniyetinin ilerlemesinde, tahkim ve imarında önemli katkılar yapmıştır.

XIII. yüzyılın ilk yarısında Müslümanlar, doğudan gelen Moğol ile batıdan gelen Haçlılar arasında sıkışıp kalmıştı. Fakat aynı asrın ikinci yarısında Memlûk sultanlarının başarıları ve İlhanlı Hanı Gazan'ın İslâm'ı resmî din olarak ilan etmesi ile İslâm yeni bir zafer kazanmıştı.⁴⁷ Dolayısıyla, Hibetullah b. Ahmed et-Tarâzî et-Türkistânî'nin yaşadığı dönem Moğol istilasından kalan tahribatın etkisinin daha kaybolmadığı bir dönem idi. Ancak, İslâm hâlâ yayılmaya devam ediyordu. Türkistânî, Moğol Hanlarının İslâm'ı kabul ettiği ve Müslüman halkın biraz da olsa rahat nefes aldığı bir dönemde yetişmiştir. Göçebe halk ile beraber ilim de göç ettiğinden, ilmin yolundan gidenler de Anadolu'ya veya Memlûklere akın etmiştir. Müellifimizin hayatının büyük bir kısmı Dimaşk ve Kahire bölgesinde geçmiştir.

Kahire'ye göç eden etkin Hanefî âlim ve fakihlerinin pek çoğu, ya yerli ya Suriyeli ya da Iraklıydı. Böyle olmasına rağmen onların bazıları doğudan gelen âlimlerden ders almışlardı. Orta Asyalı Hanefî âlimlerin sadece

⁴⁵ Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1993, s. 181

⁴⁶ Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 405-447.

⁴⁷ Philip K. Hitti, *İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1980, III, 770.

birkaçı, Memlûklerin ilk dönemlerinde ders vermek üzere gelip buraya yerleşti. Bunlardan biri de müelifimiz Şuca'uddîn Hibetullah et-Türkistânî'dir. Memlûkler zamanında, İslâmî ilimlerin en önemli merkezleri arasında yer alan Kâhire ve Dımaşk şehirleri sadece bu devletin değil, bütün İslâm dünyasının en büyük kültür merkezlerindendi. Çünkü İslâm dünyasının doğuda Moğollar, Endülüs'te ise Muvahhidleri yıkarak Müslümanlara ait merkezlerin çoğunu istilâ eden Haçlılar yüzünden tarihinin en önemli krizini yaşadığı bu dönemde, güvenlik içinde yaşayabilecekleri tek İslâm ülkesi olan Memlûk Devleti'nin himayesine sığınan Müslüman mültecilerin arasında, bu ülkelerin en önemli âlimleri de bulunmaktaydı. Bu âlimlerin de katılmasıyla Memlûk Devleti'nin başşehri olan Kahire, Moğollar tarafından tahrip edilerek hüsrana uğrayan Müslümanların en önemli kültür merkezi Bağdat'ın yerini aldı. Abbasi Hilafeti'nin Kahire'de yeniden Memlûklerin himayesinde kurulması, Memlûk başkentini aynı zamanda İslâm dünyasının en önemli siyasî ve dinî merkezi haline getirmişti.⁴⁸ Memlûk devletine sığınan âlimler arasında sadece doğu İslâm ülkelerinden değil, Endülüs ve Kuzey Afrika'da ortaya çıkan karışıklıklardan kaçarak buraya sığınan birçok âlim de vardı.⁴⁹

Memlûk şehirlerinde Eyyûbîlerden devralınan birçok medresenin bulunmasına rağmen Memlûk sultanları ve emirleri, her taraftan göç eden âlimlere ve talebelere karşı çok iyi muamelede bulunmuşlar ve onlar için ortam hazırlamada âdeta birbirleriyle yarışmasına câmiler, medreseler, hankâhlar, tekeler ve zaviyeler inşâ ettirmişlerdir. Bu destek sayesinde eğitim ve öğretimde İslâm ülkeleri arasında ilmin bayraktarlığını almışlardır. Nitekim o dönemin önemli tarihçilerinden Makrizî (ö. 845/1445) ve Dımaşk medreseleri hakkında eser telif eden Nuaymî (ö. 927/1521), bu şehirlerde bulunan kurumlar hakkında detaylı bilgi vermektedirler.⁵⁰ Memlûk sultanlarının bilhassa Kahire ve Dımaşk'ta yaptırmış olduğu bu müesseselerden günümüze kadar ayakta kalanlar, Memlûk ilmî hareketinin canlı şahitleri durumundadır.

Memlûk sultanlarının dört Sünnî mezhep âlimlerinin usûlleri dışına çıkan fikrî ve felsefî akımlara karşı müsamahasız davranmalarından dolayı, onların çağı Muhammed Ebu Zehra'nın (ö.1974) da dediği gibi, düşüncenin gelişmesinden daha ziyade ilmin yayıldığı ve âlimlerin yetişip çoğaldığı dönem olmuştur. Medreseler yaygınlaşmış, hem naklî hem aklî ilimlerde çok sayıda

⁴⁸ Saîd Abdülfettâh Âşûr, *el-Müctemu'l-Mısırî fî Asri Selâfîni'l-Memâlik*, Kahire 1992, s. 158.

⁴⁹ Yiğit, "Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal" *İslâm Tarihi*, VII, 244-246.

⁵⁰ Makrizî, *Kitâbu'l-Mevâz ve'l-İtibâr bi'zîkri'l-Hitat ve'l-Âsâr*, Dârü Sadır, Kahire 1270'in ofseti, II, 362-403; Abdülkadir b. Muhammed Nuaymî ed-Dımaşkî, *ed-Dâris fî Tarihi'l-Medâris*, thk. Cafer Hüsenî, Mektebetü's-Sakâfatî'd-Dîniyye, 1988, I. 129-529.

büyük âlim yetişmiştir.⁵¹ Memlûkler döneminde yetişen âlimlerin sayısı diğer dönemlerle mukayese edilemeyecek kadar artmıştı. Dönemin âlimlerinin ekseriyeti, geçen asırlarda yaşamış ve iz bırakmış âlimlerin eserlerine şerh, ta'lik ve hâşiyeler yazmışlar, uzun metinleri ihtisar etme gibi çeşitli çalışmalarda bulunmuşlardır.⁵² Örneğin, daha sonraki yıllarda üzerine birçok şerhlerin yazıldığı *Tahâvî Akîdesi'*ne yazılan ilk şerhler, müellifimiz başta olmak üzere bu dönemde yaşamış âlimler tarafından kaleme alınmıştır.

Memlûk devletinin eğitim ve öğretim müesseseleri ilkokul görevini üstlenen mektepler, medreseler ve câmiler idi. Özel ve genel olmak üzere iki tip mektep vardı. Özel mektepler, genelde geçimini öğretmenlikten kazanan şahıslar tarafından açılır ve velilerden eğitim karşılığında bir miktar para alınırdı. Genel mektepler ise sultan, tüccar veya vakıflar tarafından yaptırıldığı için, bütün ihtiyaçları devlet veyahut okulu yaptıran sahibi tarafından karşılanırdı.⁵³ Bunun yanında yetimler için genellikle câmi, medrese ve hastanelerin bünyesinde açılan "mekâtibü'l-eytâm" olarak bilinen okullar da bulunmaktaydı. Ancak bu okullarda sadece yetimler değil, fakir ailelerin ve askerlerin çocukları da eğitim alabiliyordu.⁵⁴ Mekteplerde eğitim yedi yaştan sonra ergenlik çağına kadar devam etse de, çocuğun kabiliyetine göre eğitim süreleri değişirdi.⁵⁵

Memlûkler zamanında görüldüğü şekilde sayıları oldukça artan medreseler, ilim ve telifle uğraşan yeni nesillerin yetişmesine ve yoğun bir ilmî faaliyete zemin hazırlamış oldu. İslâmî ilimlere yeni bir altın devir yaşatan dönemin âlimleri, sahalılarında yerleri doldurulamayan kıymetli eserler kaleme aldılar. Sonuç olarak, müellifimiz Hibetullah et-Türkistânî Moğol istilâsının etkisi altında yeniden canlanmaya başlayan topraklardan yola çıkarak, İslâmî ilimlerin genişlemesine zemin hazırlayan bir devletin topraklarında yetişti ve dönemin âlimlerinden geri kalmayarak, kendi alanında eserler kaleme aldı. Siyasî ve ilmî ortamın müellifimizin düşünce yapısına olan etkisi muhakkak olmuştur. Şam ve Mısır bölgesinin aynı yönetimin elinde olması ve yönetimin ilme ve âlimlere karşı iyi muamelede bulunması, hattâ sultanların ilim meclislerine katılarak birlikte müzâkerelere katılmaları, bu bölgede yetişen âlimlerin baskı altında bir fikir beyan etmemelerine, kendi görüşlerini çekinmeden

⁵¹ Muhammed Ebû Zehrâ, *İmam İbn Teymiyye; Hayatı, Fikirleri, Eserleri*, çev. Nusreddin Bolelli, Vecdi Akyüz, Adil Bebek, Mehmet Erdoğan, Veli Kayhan, İslâmoğlu Yayıncılık, İstanbul 1988, s. 155.

⁵² Salih Yusuf Ma'tuk, *Bedreddin el-Aynî ve Eseruhu fi İlmi'l-hadîs, Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye*, Beyrut 1987, s. 15.

⁵³ İzzeddin, *el-Hareketü'l-İlmiyye fi Mısır fi Devleti'l-Memâlikü'l-Çerâkise*, s. 30.

⁵⁴ İbnü'l-Uhuvve, Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Kuraşî, *Meâlimü'l-Gurbe fi Ahkâmi'l-Hisbe*, nşr. Reuben Lewy, Cambridge 1937, s. 171.

⁵⁵ İzzeddin, *el-Hareketü'l-İlmiyye fi Mısır fi Devleti'l-Memâlikü'l-Çerâkise*, s. 35.

söylemelerine imkân sunmuştur. İlmî ortam açısından baktığımız zaman, müellifimizin Türkistan asıllı olması nedeniyle Şam ve Mısır diyârının ilim havzasında yetişmesine rağmen, eserlerinde Hanefîlik ve özellikle Mâturîdîliğin üzerinde durduğu anlaşılmaktadır. Konumuzun başında da değindiğimiz gibi, Türkistânî'nin yaşadığı devir, ilmin yayıldığı, âlimlerin çoğaldığı ve İslâmî ilimlerde önemli ve kıymetli eserlerin kaleme alındığı dönem olmuştur.

2. Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve Eserleri

a. Hayatı

Hibetullah et-Türkistânî'den bahseden kaynaklar, müellifi çoğu yerde Hibetullah et-Tarâzî ismiyle zikretmekte ve tam ismi Hibetullah b. Ahmed b. Mulla b. Mahmud et-Tarâzî olarak geçmektedir.⁵⁶ Lakâbı Şücâ'üddîn olup kaynaklarda geçen bilgilere göre doğduğu bölgeye nispeten Türkistânî lakabıyla da anılmaktadır.⁵⁷

Abdülhayy el-Leknevî'nin (ö. 1303/1886) doğum tarihini vefat tarihi olarak gösteren yanlış bilgi hariç,⁵⁸ onun biyografisine yer veren tabakât kitaplarının tümünde Hibetullah et-Türkistânî'nin 671/1272 yılında Türkistan'ın Taraz şehrinde doğduğu kayıtlıdır.⁵⁹ Aynı şekilde İbn Tağriberdî'nin *el-Menhelü's-Sâfi*'sinde⁶⁰ geçen doğum ve vefat yılı hakkındaki bilgiler de, diğer kaynaklarda geçen bilgilerle karşılaştırıldığında yanlış olarak verilmiştir. Tarihi belirtilmemekle beraber onun, eğitimini devam ettirmek ve alanında derinleşmek amacıyla Dımaşk'e gittiği ve orada Celâleddin Ömer b. Muhammed el-

⁵⁶ Abdülkâdir b. Muhammed el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyeye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, (thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv), Kahire, III, 566, 567; Abdülhay b. Muhammed el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye fi Terâcimi'l-Hanefiyye*, tsh. Ahmed Za'bi, Beyrut 1998, s. 367; Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm: Kâmûsu Terâcimi Li Eşheri'r-Ricâl Ve'n-Nisâ Mine'l-'Arabi Ve'l-Müste'rabîne Ve'l-Müsteşrikîn*, Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, Beyrut 1992, VIII, 71; İsmail Paşa Bağdâdî, *Hediyetü'l-Ârifin Esmâü'l-Müellifin Ve Âsâru'l-Musanıfın*, İstanbul 1955, II, 506; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, XII, 89; Zeynüddin Kâsım b. Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, (thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf), Dımaşk, 1992, s. 313; *Mevsû'atu Tabakâti'l-Fukahâ*, (haz. Müessesetü'l-İmam es-Sâdik) Kum 1422, XIV/2, 1084; Ebü't-Tayyib Mevlûd Süreyrî, *Mu'cemü'l-Usûliyyîn*, Beyrut 2002, s. 565.

⁵⁷ İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, s. 313; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, XII, 89; Kureşî, *Cevâhiru'l-Mudiyeye*, III, 566; Leknevî, *Fevâidü'l-Behiyye*, s. 367; Zirikli, *el-A'lâm*, VIII, 71.

⁵⁸ Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye*, s. 367.

⁵⁹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyeye*, III, 567; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, s. 313; Zirikli, *el-A'lâm*, VIII, 71.

⁶⁰ İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-Sâfi ve'l-Mustavfi ba'de'l-Vâfi*, thk. Muhammed Emin, el-Hey'etü'l-Misriyyetu'l-Âmme li'l-Kitab, Kahire 1984, XII, 43.

Habbâzî'den (ö. 691/1292) fıkıh okuduğu kayıtlarda geçmektedir.⁶¹ Hibetullah et-Türkistânî'yi bu yolculuğa iten önemli sebeplerden birinin, Türkistan topraklarının Moğol istilâsı sonrasında maruz kaldığı maddî, manevî ve ilmî çöküş olduğu kanaatindeyiz.

Müellifimizin ders almış olduğu hocaları içinde, en meşhuru Habbâzî'dir.⁶² Memlüklerin (647-922/1250-1517) Şam bölgesine egemen oldukları bu yıllarda, bir süre İzziyye medresesinde ders veren Celâleddin el-Habbâzî, daha sonra bir sene Mekke'de kalmış, hac ibadetini yerine getirdikten sonra tekrar Şam'a dönerek, 674/1275 yılından itibaren ömrünün sonuna kadar Hâtuniyye medresesinde müderrisliğe devam etmiştir.⁶³ 671/1272'de doğmuş olan Türkistânî'nin, 691/1295'de vefat eden hocası Habbâzî göz önünde bulundurulduğunda, Şam'a geldiğinde en fazla on beş ile yirmi yaş civarında olduğu söylenebilir. Dolayısıyla, Hibetullah et-Türkistânî, hocası Celâleddin Habbâzî ile Hâtuniyye medresesinde müderrislik yaparken tanışmış ve ondan fıkıh ve kelâm dersleri almış olmalıdır.

Abdülkâdir b. Muhammed el-Kureşî'nin (ö. 775/1373) verdiği bilgiye göre, Türkistânî'nin ders aldığı hocaları arasında lakabı Tâceddin el-Eşkar olan biri bulunmakta olup ondan Ebu Abdullah Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin (ö. 189/805) *el-Câmi'u'l-Kebîr*'ini okumuştur.⁶⁴ Burada adı geçen Tâceddin el-Eşkar'ın, Abdülğafûr⁶⁵ b. Lukmân b. Muhammed Ebu'l Mefâhîr el-Kerderî (ö. 562/1166) olabileceğini söyleyen araştırmacılar bulunmaktadır.⁶⁶ Ancak, bahsi geçen Kerderî'nin vefat tarihi bu bilgi ile uyuşmamaktadır.⁶⁷ Bize göre, müellifimiz Hibetullah et-Türkistânî'nin hocası olarak bilinen Tâcü'l-Eşkar, kendisi ile aynı dönemde yaşamış olup, lakabı "Tâceddin" olarak da tanınan Ahmed b. Osman b. İbrahim el-Mardinî et-Türkmânî (ö. 744/1343) olabilir. Çünkü Kureşî ve Temîmî'nin (ö. 1005) anlattığına göre İmam Allâme Tâceddin Ahmed b. Osman et-Türkmânî, 681/1283 yılında⁶⁸

⁶¹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, III, 567; Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye*, s. 151, 223; Zirikli, *el-A'lâm*, VIII, 71.

⁶² Ahmet Özel, *Haneî Fıkıh Âlimleri*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2013, s. 115-116.

⁶³ Nu'aymî, *ed-Dâris fî Târihi'l-Medâris*, I, 504; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, II, 668; Adil Bebek, *Habbâzî, Kelâmî Görüşleri ve el-Hâdî Adlı Eseri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s. 14.

⁶⁴ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, III, 567; *Mevsû'atu Tabakâti'l-Fukahâ*, XIV/2, 1084.

⁶⁵ Bazı kaynaklarda "Abdülğaffâr" diye geçer. Detaylı bilgi için bkz. Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabîyy, Beyrut ts., I, 114.

⁶⁶ Derbisali, *Hibatallah at-Tarazi i ego duhovnoe naslediye*, s. 28.

⁶⁷ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, II, 443; Bağdâdî, *Hediyetü'l-Ârifîn*, I, 587; Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn*, I, 114, 345, 562.

⁶⁸ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, III, 567; Takıyyuddin Abdülkadir et-Temîmî, *Tabakâtü's-seniyye fî terâcimi'l-hanefiyye*, thk. Abdulfettah Muhammed el-Hulv, Dâru'r-Rifâ'i, Riyad 1983, I, 389-390.

Kahire'de dünyaya gelmiş ve 744/1343 yılında aynı şehirde vefat etmiştir.⁶⁹ Türkmânî, birçok alanda kendini geliştiren, aynı zamanda eserler yazan, cömert ve iyi muamelede bulunan biri olarak biliniyordu. Eserleri arasında Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin *Camîu'l-Kebîr*'i üzerine yazmış olduğu şerhi de bulunmaktadır.⁷⁰ Müellifimizin de aynı dönemde yaşadığı, Dımaşk'te eğitim aldıktan sonra Kahire'ye geçtiği ve hayatının geri kalanını orada geçirdiğini kaydeden kaynaklar göz önünde bulundurulduğunda, Kureşî'nin bahsettiği Tâcü'l-Eşkar veya Taceddin el-Eşkar'ın, Ahmed b. Osman et-Türkmânî'nin olabileceği kanaati daha baskındır.

Hibetullah b. Ahmed et-Türkistânî 10 Zilkâde 733/ 23 Temmuz 1333'te ders vermekte olduğu Kâhire'deki Zâhiriyye medresesinde⁷¹ vefat etmiştir.⁷² Kureşî, Türkistânî'nin İmam Bedreddin isminde bir oğlunun olduğunu zikretmektedir.⁷³ Bu bilgi, sadece Kureşî'de geçmekte olup, hakkında yaptığımız araştırmalar sonucunda bulabildiğimiz kaynakların hiçbirinde onun ailesi hakkında herhangi bir bilgiye rastlamadık.

b. İlmî Şahsiyeti

Hibetullah et-Tarazî'den bahseden kaynakların ekseriyeti onun, Hanefî-Maturîdî fakihlerinden olduğunu,⁷⁴ usûl⁷⁵ ve nahiv ilimlerini bildiğini kaydederler.⁷⁶

Müellifimizin, Hanefî-Maturîdî mezhebinden olduğu yazdığı eserlerden de çok net anlaşılmaktadır. Tahâvî'nin *Akîdesi*'ne yazmış olduğu şerhinde de tespit edildiği gibi, düşüncelerini dayandırdığı âlimler arasında Ebu Hanife, İmam Muhammed, Ebu Yusuf, İmam Mâturidî, Ebu'l Muîn en-Nesefî ve Ebu Hafs el-Gaznevî gibi önemli şahsiyetler geçmektedir. En çok da Kahire'ye yerleştiği sıralarda, daha sonra şehrin Hanefî kâdılkudâtlığına getirilen Ebu Hafs el-Gaznevî'nin görüşlerinden istifâde ettiğini görmekteyiz. *Tebşiratü'l Esrâr fi Şerhi'l-Menâr* olarak bildiğimiz bir diğer eserinin kapak kısmında "*Tebşiratun fi Usûli'd-dîn alâ Mezhebi'l-İmâm Ebî Hanîfe (r.a.)*" yazması, eserlerinde İmam Mâturîdî'den ve Hanefî-Maturîdî mezhebinde olan âlimlerden alıntılar

⁶⁹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, III, 567.

⁷⁰ Temimî, *et-Tabakâtü's-Seniyye fi Terâcimi'l-Hanefiyye*, I, 390.

⁷¹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, III, 566; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, s. 313; Zirikli, *el-A'lâm*, s. 71; Carl Brokelmann, *Tarihu'l-Edebi'l-Arabî (GAL)*, çev. Abdulhalîm en-Neccâr, Dâri'l-Me'ârif, Kahire 1969, III, 264.

⁷² Bağdâdî, *Hediyyetü'l-Ârifin*, I, 506; *Mevsû'atu Tabakâti'l-Fukahâ*, XIV/2, 1084.

⁷³ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, III, 566.

⁷⁴ Bağdâdî, *Hediyyetü'l-Ârifin*, II, 506; Zirikli, *el-A'lâm*, VII, 71.

⁷⁵ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, III, 566; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, s. 313; Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye*, s. 367; Süreyrî, *Mu'cemü'l Usûliyyîn*, s. 565.

⁷⁶ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, III, 566.

yapması, onun Hanefî - Mâturîdî mezhebinde olduğunu gösteren önemli delillerdendir.

Kureşî, Hibetullah et-Türkistânî'nin güzel ahlâk sâhibi bir şahıs olduğunu söylerken,⁷⁷ Abdülhayy el-Leknevî, ilâveten titiz ve uzman bir araştırmacı⁷⁸ olduğunu zikretmektedir. Yine, Kureşî'nin aktardığı bilgilere göre Türkistânî, yaşının ilerlemesine rağmen sürekli meşguliyet içinde olmuş ve hat sanatı ile uğraşmış biridir.⁷⁹ Dolayısıyla Türkistânî, sadece ilimle meşgul olmakla kalmamış, güzel sanatlara da ilgi duymuştur. Ondan ilim öğrenmek üzere değişik bölgelerden gelen pek çok talebelerinin olduğu zikredilmekle birlikte, bunlardan sadece Abdülkadir el-Kureşî'nin ismi bilinmektedir.⁸⁰

Müellifimize ait Tahâvî Akîdesi'ne yazılan şerhin mukaddimesinde geçen: "Bazı kardeşlerimiz, Ebu Cafer et-Tahâvî'ye ait Akîde'de geçen muğlak meseleleri ve metinde gizlenen sırları açıklayarak onlara anlatmamı istediler. Allah'a tevekkül ederek ve O'ndan yardım isteyerek gücümün yettiği kadar anlatmaya çalıştım."⁸¹ meâlindeki ifadeleri, onun ilim meclislerinde bulunduğunu ve talebeleriyle diyalog içinde olduğunu ortaya koymaktadır.

O dönem, şerh ve haşiye geleneğinin yaygınlaştığı dönem idi. Özellikle, Moğol istilâsından sonra kütüphanelerin tahrip edildiği ve birçok eserin imha edildiği bir zamandı. Bu dönemde önceki devirlerde yazılan eserlere şerh ve haşiyelerin yazılması yanında asıl eserden yola çıkarak ortaya konulan müstakil çalışmaların da yapıldığını ifade etmemiz gerekir. Aynı şekilde haşiyelerin de tamamlayıcı niteliği taşıyan bir eser olduğunu söylemekle, Türkistânî'nin de kendi dönemine göre – her ne kadar günümüzde tanınmış bir âlim olmasa da, kaleme almış olduğu eserlerinden yola çıkarak – İslâmî ilimlere katkıda bulunduğunu söylemeliyiz. Türkistânî, bize sadece iki eserinin ulaşmasına rağmen, yapmış olduğu çalışmalarından da anlaşıldığı gibi Hanefî-Maturidî geleneğinin devam etmesi yolunda çaba gösteren âlimlerden biri olarak tanıtılabilir.

Türkistânî, Dımaşk'te eğitimini aldıktan sonra bu yolda hizmet etmek için Kahire'ye gitmiş,⁸² Zâhiriyye medresesinde hocalık yapmış ve orada vefat etmiştir.⁸³ Onun, Zâhiriyye medresesinde vefat ettiği konusunda bilgiler ittifak halinde iken, mezarının Kahire'de mi, yoksa Dımaşk'te mi bulunduğu

⁷⁷ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, III, 566; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, s. 313.

⁷⁸ Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye*, s. 367.

⁷⁹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, III, 566; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, s. 313.

⁸⁰ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, III, 566; Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye*, s. 99.

⁸¹ Hibetullah b. Ahmed et-Türkistânî, *Şerhu Akîdeti't-Tahâvî*, thk., Câdullah Bessam Salih, Daru'n-Nûr, Amman 2012, s. 8.

⁸² Bağdâdî, *Hedîyyetü'l-Ârifîn*, I, 506; *Mevsû'atu Tabakâti'l-Fukahâ*, XIV/2, 1084.

⁸³ *Mevsû'atu Tabakâti'l-Fukahâ*, XIV/2, 1084.

ihtilaf vardır. Süreyrî'ye göre Memlük sultanı Zâhir Baybars tarafından 660-662/1261-1263 yılları arasında Dımaşk'te inşa edilen Zâhiriyye medresesinde eğitim verirken hayatını kaybetmiştir.⁸⁴ Ancak, Zâhiriyye medresesinden bahseden kaynaklarda geçen bilgilere göre Memlükler döneminde hem Kahire'de, Beyne'l-Kasreyn semtinde hem de Dımaşk'te olmak üzere iki ayrı medrese inşa edilmiştir. İkisi de Sultan Baybars'ın desteğiyle inşa ettirilmiştir.⁸⁵ Müellifimizin hayatının sonlarına doğru Kahire'ye taşındığını haber veren bilgilere dayanarak,⁸⁶ onun Kahire'de vefat ettiğini söyleyebiliriz.

b. Eserleri

Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye*'sinde Hibetullah et-Türkistânî'ye nispet ettiği eserlerin isimlerini verirken, aynı zamanda da kendisinin ondan ders aldığını söyler.⁸⁷ Hibetullah et-Türkistânî'nin eserleri arasında, *Şerhu Akîdeti't-Tahâvî*, *Tebsîratu'l-esrâr fi şerhi'l-Menâr*, *el-Gurer*, *el-Menâzil*, *el-İrşâd* ve *el-Misâl'in* isimleri geçmektedir.⁸⁸ İbn Kutluboğa (ö. 879/1474), Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657), Zirikli (ö. 1976) ve diğer birçok tabakât kitaplarının yazarlarına göre yukarıda adı geçen eserlerin müellifimize ait olduğu konusunda ittifak vardır.⁸⁹ Fakat bazı eserlerinde isimlendirme konusunda karışıklıkların olduğu⁹⁰ tespit edilmiştir ve bu meseleye aşağıda detaylıca değinilecektir.

Şerhu Akîdeti't-Tahâvî: Hibetullah et-Türkistânî'ye ait olduğu kaynaklarda geçen bilgilerle kesinleşen *Şerhu Akîdeti't-Tahâvî*⁹¹ adlı eserin günümüze iki farklı nüshası ulaşmıştır. Türkistânî'nin bu eseri, Ebu Ca'fer et-Tahâvî'nin her dönemde itibar gördüğü *Akîdetu't-Tahâvî* adlı eserinin şerhidir. Günümüze kadar *Akîdetu't-Tahâvî*'nin üzerine birçok şerh yazılmıştır. Türkistânî'ye ait olan bu eser de onlardan biridir, ancak diğer birçok şerh gibi meşhur olmamıştır. O kadar şerh yazılmasına rağmen, günümüzde en çok bilineni ve yaygın olanı, selefi görüşleri içeren Ebu'l-İzz'e ait şerhtir.⁹²

⁸⁴ Süreyrî, *Mu'cemü'l Usûliyyîn*, s. 565; Ramazan, *Târihu'l-Medâris fi Mısri'l-İslâmiyye*, s. 212.

⁸⁵ Ramazan, *Târihu'l-Medâris Fi Mısri'l-İslâmiyye*, s. 212; Kâsım Abduh Kâsım, *'Asru Selâtimi'l-Memâlik*, 'Aynun Li'd-dirâsât ve'l-buhûsi'l-İnsâniyye ve'l-İctimâ'iyye, 1998, s. 93.

⁸⁶ Bağdadî, *Hediyyetü'l-Ârifin*, I, 506; *Mevsû'atu Tabakâti'l-Fukahâ*, XIV/2, 1084.

⁸⁷ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, III, 566.

⁸⁸ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 70, II, 1143, 1201, 1824, 1826, 1827, 1845; Brokelmann, *GAL*, III, 264.

⁸⁹ Kureşî, *a.g.e.*, III, 566-567; Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, s. 1824; İbn Kutluboğa, *a.g.e.*, s. 313; Bağdadî, *a.g.e.*, s. 507; Leknevî, *a.g.e.*, s. 367; Zirikli, *a.g.e.*, s. 71.

⁹⁰ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, s. 1824, 1845.

⁹¹ Kureşî, *a.g.e.*, III, 566; Brokelmann, *GAL*, III, 265; İbn Kutluboğa, *a.g.e.*, s. 313; Bağdadî, *a.g.e.*, s. 507; Leknevî, *a.g.e.*, s. 367; Zirikli, *a.g.e.*, s. 71.

⁹² Muhammed b. Ebî'l-İzz ed-Dımaşkî, *Şerhu Akîdeti't-Tahâvî*, thk. Şuayb Arnavut, Mektebetü Dârü'l-Beyân, Dımaşk 1981.

Hibetullah et-Türkistânî'ye ait *Şerhu Akîdeti't-Tahâvî* adlı eserin iki farklı yazma nüshası hakkında detaylıca bilgi vermemiz yerinde olacaktır. Yukarıda da bahsi geçtiği üzere yapmış olduğumuz araştırmamızın neticesinde, Türkistânî'ye ait sadece iki eserinin günümüze kadar ulaştığı tespit edilmiştir. Bunlardan biri *Tebsiratü'l-esrâr fi Şerhi'l-Menâr* ve diğeri *Şerhu Akîdeti't-Tahâvî*'dir. *Şerhu Akîdeti't-Tahâvî*'nin iki nüshası bulunmakta olup, biri Amerika Birleşik Devletleri'nin New Jersey eyaletinde bulunan Princeton Üniversitesi Yazma Eserler Kütüphanesi'nde bulunan nüshadır.⁹³ Diğeri ise Süleymaniye Kütüphanesi Pertevpaşa, nr. 650'de kayıtlı olan nüshadır.⁹⁴

Araştırmacı ve muhakkik Câdullah Bessam Salih tarafından yapılan *Şerhu Akîdeti't-Tahâvî*'nin neşri, sadece Princeton Üniversitesinde bulunan nüsha esas alınarak gerçekleştirilmiştir.⁹⁵ Bu nüsha, Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa, nr. 650'de kayıtlı bulunan ikinci nüsha ile karşılaştırıldığında, birinci nüshada yaklaşık altı varak civarında eksik bulunduğu görülmektedir.⁹⁶ Eksik neşredilen bu eser, Kazak araştırmacısı Absattar Derbisali tarafından Rusça'ya tercüme edilmiş ve basılmış durumdadır.⁹⁷ Ayrıca, bahsedilen nüshalar üzerinden *Hibetullah et-Türkistânî ve Şerhu Akîdeti't-Tahâvî adlı eserinin tahkiki* adlı tarafımızca Kasım 2016 yılında tamamlanan doktora tezi de mevcuttur.⁹⁸

Tebsiratü'l-Esrâr Fî Şerhi'l-Menâr: Türkistânî'nin, bize kadar ulaşan ve sadece tek nüshası bulunan bir diğer eseri, kaynaklarda geçen adıyla *Tebsiratü'l-Esrâr fi Şerhi'l-Menâr*'dır.⁹⁹ 114 varaktan oluşan eseri, aynı isimle Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2190'da kayıtlıdır.¹⁰⁰ Kaynaklar bu kitaptan söz ederken, Hâfızüddin Ebül-Berekât Abdullah b. Ahmed en-Neseffî'nin (ö. 710/1310) *Menârü'l-Envar* isimli fıkıh usûlü eserinin şerhi olduğunu kaydetmektedirler.¹⁰¹ Ancak, eserin Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan nüshası bu bilgiyi doğrulamamaktadır. Nitekim Süleymaniye Kütüphanesinin kayıtlarında *Tebsiratü'l-Esrâr fi Şerhi'l-Menâr* olarak geçmekte ise de hem kapak sayfasında verilen bilgiler, hem de içeriği Ebu'l Berekât en-Neseffî'nin

⁹³ Türkistânî, *Sharh Akaid al-Tahawi*, <http://pucl.princeton.edu/objects/0r967379t/> (18.12.2017)

⁹⁴ Türkistânî, *Şerhu Akîdeti't-Tahâvî*, Süleymaniye Ktp., Pertev Paşa, nr. 650.

⁹⁵ Hibetullah b. Ahmed et-Türkistânî, *Şerhu Akîdeti't-Tahâvî*, thk., Câdullah Bessam Salih, Daru'n-Nûr, Amman 2012, s. 7-170.

⁹⁶ Türkistânî, *Şerhu Akîdeti't-Tahâvî*, s. 107.

⁹⁷ Derbisali, *Hibatallah at-Tarazi i ego duhovnoe naslediyе*, İzdatelstvo AST Poligraf, Almata 2011.

⁹⁸ Atabek Galmamatov, *Hibetullah et-Türkistânî ve Şerhu Akîdeti't-Tahâvî Adlı Eserinin Tahkiki*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016, ss. 230.

⁹⁹ Kureşî, *el-Cevâhirü'l-Mudiyye*, s. 567; Leknevî, *a.g.e.*, s. 367; Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, s. 1824; Zirikli, *a.g.e.*, s. 71.

¹⁰⁰ Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya nr. 2190.

¹⁰¹ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, s. 1824; İbn Kutluboğa, *a.g.e.*, s. 313; Bağdadî, *a.g.e.*, s. 507; Kureşî, *a.g.e.*, s. 567; Leknevî, *a.g.e.*, s. 367; Zirikli, *a.g.e.*, s. 71.

Menâr'ına yazılan bir şerh olarak değerlendirilmesine imkân vermemektedir. Eserin kapak kısmına baktığımızda, en üstte “*Kitabu't-Tebşıra fî Usûli'd-Dîn*” yazısını görürüz.¹⁰² Ayrıca eserin ele aldığı konular içinde ilim, âlemin yaratılışı, isim ve müsemmâ, subûtî sıfatların ispatı, irâde, tekvîn ve mükevven, istitaat, kulların fiillerinin yaratılması, ecel, rızık ve risâletin ispatı gibi kelâmî konuların bulunması, onun apaçık bir kelâm eseri olduğunu ortaya koymaktadır.¹⁰³

Kureşî, hocası Türkistânî'den bahsederken, “ondan, biri usûlu'd-dîn ve diğeri fıkıh usûlü alanında olmak üzere *el-Menâr* adındaki kitaplarından bir kısım okudum, ikisi de Hafızüddin (Ebu Berekât en-Nesefî)'e aittir” diyerek iki farklı *Menâr* kitabından okuduğunu belirtmektedir.¹⁰⁴ Bu bilgi, fıkıh usûlü alanında değil de usûlu'd-dîn alanında ele alınan *Menâr* kitabından bahsedildiği bilgisini doğrulamaktadır. *Tebşiratü'l-Esrâr fî Şerhi'l-Menâr* olarak kayıtlı olan elimizdeki yazma nüshanın ilk sayfasında, kitabın müellifini gösteren “*Kitabun li'Hibetillâh fî 'İlmi'l-Kelâm*” ve adından bahseden “*Kitabu't-Tebşıra fî Usûli'd-Dîn 'Alâ Mezhebi'l-İmam Ebî Hanîfa (r.a.)*” ibaresi bulunmaktadır.¹⁰⁵ Eserin hatime kısmında, 720/1320 senesinin Rebi'ulevvel ayında tamamlandığını gösteren yazı, müellifin de o dönemde hayatta olması gerektiğine işaret etmektedir. Ancak araştırmamızın neticesinde bu isimle, “*et-Tebşıra fî Usûli'd-Dîn*” olarak Hibetullah et-Türkistânî'ye ait bir esere rastlamadık. Aynı şekilde Hibetullah ismini taşıyıp, o dönemde yaşayan başka bir müellife ait böyle bir eser de tespit edilememiştir.

Ancak içerik bakımından iki eseri karşılaştırmalı incelediğimizde, Allah'ın sıfatları, kulların fiilleri, irâde ve istitaat gibi konularda geçen ifadeler *Şerhu Akîdeti't-Tahâvî*'de geçen bilgilerle örtüşmektedir.¹⁰⁶ Müellifimizin vefatı 733/1333'te olduğuna göre, eserin 720/1320'de yazıldığı bilgisini göz önünde bulundurarak ve eserin müellife aitliği her ne kadar kayıtlarda geçen bilgiyi desteklemese de, Kureşî'de geçen bilgiye dayanarak elimizde bulunan yazma nüshanın Türkistânî'ye ait olduğunu söylememizde bir sakınca yoktur.

Diğer Eserleri: Hibetullah et-Türkistânî, yukarıda bahsi geçen iki önemli kitabın dışında da eserler kaleme almıştır. Ancak, bunlar günümüze kadar ulaşmamıştır. Kureşî, Türkistânî'ye ait *Şerhu Akîdeti't-Tahâvî* ve *Tebşıra*'nın

¹⁰² Bkz. Süleymaniye ktp., Ayasofya, nr. 2190, kapak.

¹⁰³ Bkz. Süleymaniye ktp., Ayasofya, nr. 2190, vr. 2-113.

¹⁰⁴ Kureşî, *a.g.e.*, III, 566.

¹⁰⁵ Bkz. Süleymaniye ktp., Ayasofya, nr., 2190, vr., 1.

¹⁰⁶ Türkistânî, *Tebşiratü'l-Esrâr fî Şerhi'l-Menâr*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2190, 41b, 56b, 57a, 57b.

yanında ayrıca *el-Gurer*, *el-Menâzil* ve *el-İrşad* adlı eserlerinin de bulunduğunu söylemektedir.¹⁰⁷

Kâtip Çelebi'nin kaydında *el-Menâzil* ve *Menâzilu Ehli'l-İctihad* olarak iki ayrı eserden söz edilse de, diğer kaynaklarda sadece *el-Menâzil* adlı eserden söz edilmektedir. Bize göre Kâtip Çelebi bir zuhûl eseri olarak aynı eserden farklı iki esermiş gibi söz etmektedir.¹⁰⁸ Kureşî' de ve diğerlerinde kısaca *el-İrşad* şeklinde geçen eseri Bağdâdî tam adıyla *el-İrşâd Fi'l-Furû'* olarak kaydetmektedir.¹⁰⁹ *Menâzilu Ehli'l-İctihad* ve *el-İrşâd Fi'l-Furû'* gibi eserlerinin bulunması, Hibetullah et-Türkistânî'yi mütekellim olmanın yanında Hanefi fakihleri arasında zikretmemizi de haklı kılmaktadır.

Cevâhiru'l-Mudıyye'nin farklı bir nüshasında, "usûlü'd-dîn ile ilgilidir" dediği *el-Menâr* (المنار), *el-Misâl* (المسائل), olarak geçmektedir. Bu farklılık muhtemelen müstensihlerin okuma hatasından kaynaklanmaktadır. Çünkü iki kelimeyi yan yana getirdiğimizde farklı anlaşılmaya müsaittir. *Keşfu'z-Zunûn*'da *el-Menâr* olarak geçen ve onun *el-Menâzil* olabileceğini söylediği eser hakkında *Mevsû'atu Tabakâti'l-Fukahâ*'nın bize sunduğu bilgide, *el-Menâr*'in çoğu kaynaklarda *el-Misâl* olarak geçtiğinden bahsedilir.¹¹⁰ Ziriklî'ye göre de Türkistânî'nin eserleri arasında *el-Misâl* adında bir eser bulunmaktadır.¹¹¹ Ayrıca, hayatına baktığımızda meşhur Hanefî fakihlerinden Habbâzî'nin ilim halkalarında bulunması ve *Menâzilu Ehli'l-İctihâd*, *el-Menâr* ve *el-İrşâd fi'l-Furû'* gibi eserleri kaleme alması Hibetullah et-Türkistânî'nin fıkıh alanında da kendini geliştirdiğini ve bu alanda eserler telif edecek dereceye ulaştığını görmekteyiz.

Sonuç

Türk asıllı bir âlim olan Hibetullah et-Türkistânî hakkında şunları söyleyebiliriz: Türkistânî, Mâverâünnehir ulemâsının arasında yerini almış, ancak günümüz de fazla tanınmamış bir âlimdir. Kendisi, Moğol hâkimiyeti altında bulunan Türkistan diyarında doğmuş, büyümüş, istilâdan sonra tahrip edilmiş bölgeden uzaklaşarak Şam beldesine gelmiştir ve eğitimine orada devam etmiştir. Hakkında fazla bilgi bulunmadığından ulaşabildiğimiz bilgilere göre, şerh geleneğini sürdürerek kelim ve fıkıh alanında eserler ortaya koysa da ne yazık ki kaleme aldığı bu eserlerin tamamı günümüze ulaşmamıştır.

¹⁰⁷ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudıyye*, III, 567; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 70, II, 1143, 1201, 1824, 1826, 1827, 1845.

¹⁰⁸ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1827, 1845.

¹⁰⁹ Bağdadî, *Hediyyetü'l-Ârifîn*, II, 507.

¹¹⁰ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1845; *Mevsû'atu Tabakâti'l-Fukahâ*, XIV, 1084.

¹¹¹ Ziriklî, *el-A'lâm*, VIII, 71.

Fakat bize kadar ulaşan eserleri incelendiğinde onun önemli kitaplara şerhler yazdığı görülmektedir.

Hibetullah et-Türkistânî'nin neden şimdiye kadar pek tanınmadığı konusuna gelince, sadece müellifimiz değil, Hanefî-Mâturîdî geleneğinin önderlerinden İmam Mâturîdî'nin bile son yıllarda detaylıca araştırılmaya başlaması, geleneği devam ettiren âlimler üzerinde diğer mezhep âlimlerine nazaran yoğun çalışmaların yapılmadığını göstermektedir. Son yıllarda Hanefî-Maturîdî geleneğinin gelişmesi açısından yapılan çalışmaların sayısı artmaktadır. Çalışmamız da bu yönde olup, Türkistanlı kelâm ve fıkıh âlimi Hibetullah et-Türkistânî et-Tarâzî'yi tanıtma amaçlı yapılmıştır. Müellif hakkında daha öncede bahsettiğimiz gibi iki farklı çalışmanın dışında yapmış olduğumuz *Şerhu Akîdeti't-Tahâvî*'nin tahkiki bulunmaktadır. Ayrıca, Süleymâniye Kütüphanesi'nde bulunan *Tebssiratü'l-Esrar Fî Şerhi'l-Menâr* adlı müellife ait olduğu tespit edilen, fakat isminin kayıtlarda fıkıh usûlü kitabı olarak geçmesine rağmen içeriğinde kelâmî konuların işlendiği bir diğer eseri de gün yüzüne çıkmayı beklemektedir. Kaleme almış olduğumuz bu çalışmanın Hanefî-Maturîdî geleneğinin ve bu geleneğe ait nice âlimlerin tanıtılması ve okutulması bakımından katkı sağlamasını umarız.

Kaynaklar

- Âşûr, Saîd Abdülfettâh, el-Müctemeu'l-Mısırî fî Asri Selâtîni'l-Memâlîk, Kahire 1992.
Bağdâdî, İsmail Paşa, Hediye'tü'l-Ârifin Esmâü'l-Müellifin ve Âsârü'l-Musannifin, İstanbul 1955, c. II.
Barthold, Moğol İstîlâsına Kadar Türkistan, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1990.
Barthold, Orta Asya: Tarih ve Uygarlık, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2010.
Bebek, Adil, Habbâzî, Kelâmî Görüşleri ve el-Hâdî Adlı Eseri, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2006.
Brokelmann, Carl, Tarihu'l-Edebi'l-Arabî (GAL), çev. Abdulhalîm en-Neccâr, Dârü'l-Me'ârif, Kahire 1969, c. III.
Cüveynî, Alâeddin Ata Melik, Târih-i Cihân Güşa, çev. Mürsel Öztürk, Mas Matbaacılık, Ankara 1988, c. II.
Çelebi, Kâtip, Keşfu'z-Zünûn, Dâru lhyâi't-Turâsi'l-Arabiyy, Beyrut ts., I, 114.
Derbisali, Absattar, Hibatallah at-Tarazi i ego duhovnoe nasledie, İzdatelstvo AST Poligraf, Almata, 2011.
Ebû Zehrâ, Muhammed, İmam İbn Teymiyye; Hayatı, Fikirleri, Eserleri, çev. Nusreddin Bolelli v.dğr., İslâmoğlu Yayıncılık, İstanbul 1988.
Ebu'l-İzz ed-Dımaşkî, Şerhu Akîdeti't-Tahâvî, thk. Şuayb Arnavut, Mektebetü Dârü'l-Beyân, Dımaşk 1981.

- Galmamatov, Atabek, Hibetullah et-Türkistânî ve Şerhu Akîdeti't-Tahâvî adlı eserinin tahkiki, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016.
- Hitti, Philip K., İslâm Tarihi, çev. Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1980, c. III.
- İbn Haldun, Târihu İbn Haldun: el-İber ve Divanu'l-Mübtede'î ve'l-Haber, Müessesetü Cemmâl li't-Tıbbâ'eti ve'n-Neşr, Beyrut 1979, c. V.
- İbn Kesir, Ebu'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer, el-Bidâye ve'n-Nihâye; Büyük İslâm Tarihi, trc. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1995, c. XIII.
- İbn Kutluboğa, Zeynüddin Kâsım, Tâcü't-Terâcim, (thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf), Dımaşk, 1992.
- İbn Tagriberdî, el-Menhelü's-Sâfi ve'l-mustavfi ba'de'l-Vâfi, thk. Muhammed Emin, el-Hey'etü'l-Mısriyyetu'l-Âmme li'l-Kitab, Kahire 1984, c. XII.
- İbn-i Battûta, Rihletu İbn Battûta; Tuhfetü'n-Nazzâr fi Ğarâibi'l-Emsâr ve 'Acâibi'l-Esfâr, thk. Ali Muntasır Kettânî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1981, c. I.
- İzbudak, Raşit, Coğrafya Terimleri Sözlüğü, İstanbul 1992.
- Kafalı, Mustafa, "Cuci Han", DİA, Ankara 1993, c. VIII, ss. 78-79.
- Kafalı, Mustafa, Çağatay Hanlığı, Berikan Yayınevi, Ankara 2005.
- Kalkaşendî, Şehabeddin, Subhi'l-a'sâ fi Sına'ati'l-İnşâ, thk. Muhammed Hüseyin Şem-seddin, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1987, c. IV.
- Kâsım, Abduh, 'Asru Selâtîni'l-Memâlik, 'Aynun Li'd-dirâsât ve'l-buhûsi'l-İnsâniyye ve'l-İctimâ'iyye, 1998.
- Kehhâle, Ömer Rıza, Mu'cemü'l-Müellifin: Terâcimu Musannifi'l-Kütübi'l-Arabiyye, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1993, c. XII.
- Kılıçoğlu, S., Araz, N., Devrim, H., "İrtış", Meydan Larousse, Meydan Yayınevi, İstanbul 1971, c. VI.
- Kılıçoğlu, Safa, "Talas", Meydan Larousse, İstanbul 1973, c. XI, s. 858.
- Kuraşî, İbnü'l-Uhuvve, Muhammed b. Muhammed b. Ahmed, Meâlimü'l-gurbe fi ahkâmi'l-hisbe, nşr. Reuben Lewy, Cambridge 1937.
- Kureşî, Abdülkâdir b. Muhammed, el-Cevâhiru'l-Mudiyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye, (thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv), Kahire, c. III.
- Leknevî, Abdülhay b. Muhammed, el-Fevâidü'l-Behiyye fi Terâcimi'l-Hanefiyye, tsh. Ahmed Za'bi, Beyrut 1998.
- Lewis, Bernard, İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1997, c. I.
- Makrizî, Kitâbu'l-Mevâız ve'l-İ'tibâr bi'zikri'l-Hıtat ve'l-Âsâr, Dâru Sadır, Kahire 1270'in ofseti, c. II.
- Mevsû'atu tabakâti'l-fukahâ, (haz. Müessesetü'l-İmam es-Sâdık) Kum 1422, XIV/2.
- Nuaymî, Abdülkadir b. Muhammed ed-Dımaşkî, ed-Dâris fi Tarihi'l-Medâris, thk. Cafer Hüsenî, Mektebetü's-Sakâfati'd-Dîniyye, 1988, c. I.
- Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2013.
- Özgüdenli, Osman Gazi, "Ögedey Han", DİA, Ankara 2007, c. XXXIV.
- Özgüdenli, Osman Gazi, "Mâverâünnehir", DİA, Ankara 2003, c. XXVIII.
- Ramazan, Abdülazîm, Târihu'l-Medâris fi Mısri'l-İslâmiyye, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmmatü li'l-Kitâb, 1992.
- Rasonyi, Laszlo, Tarihte Türklük, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1993.
- Roux, Jean-Paul, Moğol İmparatorluğu Tarihi, çev. Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001.

- Süreyrî, Ebü't-Tayyib Mevlûd, Mu'cemü'l-Usûliyyîn, Beyrut 2002.
- Şâmî, Nizamüddin, Zafernâme, çev. Necati Lugal, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987.
- Temimî, Takıyyuddin Abdülkadir, Tabakâtü's-Seniyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye, thk. Abdulfettah Muhammed el-Hulv, Dâru'r-Rifâ'î, Riyad 1983, c. I.
- Türkistânî, Hibetullah b. Ahmed, Şerhu Akîdeti't-Tahâvî, thk., Câdullah Bes-sam Salih, Daru'n-Nûr, Amman 2012.
- Türkistânî, Sharh Akaid al-Tahawi, <http://pucl.princeton.edu/objects/0r967379t/> (18.12.2017)
- Türkistânî, Şerhu Akîdeti't-Tahâvî, Süleymaniye Ktp., Pertev Paşa, nr. 650.
- Türkistânî, Tebsiratü'l-Esrâr fî Şerhi'l-Menâr, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2190.
- Yaltkaya, Şerafettin, Baypars Tarihi, Maarif Matbaası, İstanbul 1941, c. II.
- Yiğit, İsmail, "Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal" İslâm Tarihi, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1991, c. VII.
- Yusuf Ma'tuk, Salih, Bedreddin el-Aynî ve Eseruhu fî İlmi'l-Hadîs, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1987.
- Yuvalı, Abdülkadir, "Gazan Han", DİA, Ankara 1996, c. XIII.
- Zirikli, Hayreddin, el-A'lâm: Kâmûsu Terâcimi li Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ mine'l-'Arabi ve'l-Müste'rabîne ve'l-Müsteşrikîn, Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, Beyrut 1992, c. VIII.